

ГОРИЗОНТ ДУХОВНОСТІ ВОСПИТАННЯ

(коллективная монография)

Григорій Васянович

Олена Будник

Ноологічний концепт духовного розвитку майбутнього педагога

Анотація. На основі ноологічного концепту аналізуються проблеми духовного розвитку і саморозвитку майбутнього педагога. При цьому зосереджено увагу не тільки на сучасному стані цього складного соціального, психолого-педагогічного процесу (викладаються дані констатувального експерименту), але також показана динаміка його розвитку (формувальний експеримент). Автори досліджують організаційно-педагогічні умови духовного розвитку майбутнього вчителя в педагогічних закладах вищої освіти України, розкривають суб'єктивні й об'єктивні причини ризиків і перешкод на шляху до вдосконалення цього процесу. Детально описано сутність і зміст Я-концепції динамічної ноологічної структури особистості майбутнього вчителя, сформульовані основні принципи його безперервного духовного розвитку і саморозвитку.

Ключові слова: ноологія, духовний розвиток, духовно-моральна готовність, духовно-етичні норми, педагогічна діяльність, майбутній педагог, професійна підготовка вчителя, саморозвиток.

Hryhorii Vasianovych, Olena Budnyk

THE NOOLOGICAL CONCEPT OF THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF A FUTURE TEACHER

Abstract. On the basis of the noological concept the problems of spiritual development and self-development of a future teacher are analyzed. Besides, the attention is focused not only on the present state of this completed social, psychological and pedagogical process (the data of the recording experiment are taught), but also the dynamics of its development (forming experiment) is shown. The authors investigate the organizational and pedagogical conditions of the spiritual development of a future teacher in the pedagogical establishments of higher education of Ukraine, investigate the subjective and objective causes of the risks and obstacles on the way to perfection of this process. The essence and content of the I-concept of the dynamic noological structure of the personality of a future teacher are described in detail way, the basic principles of its continued spiritual development and self-development are formulated.

Key words: noology, spiritual development, spiritual and moral readiness, spiritual and ethical norms, pedagogical activity, future teacher, professional training of the teacher, self-development.

Сучасна наука досліджує різні концепти розвитку особистості. Серед них значне місце посідають: фізичний, емоційний, інтелектуальний, морально-

естетичний, соціальний та ін. Надзвичайно позитивним, на наш погляд, є факт звернення багатьох учених до духовного розвитку особистості. Безумовно, що в процесі аналізу такого складного феномена, яким є духовна сфера людини, не може не бути різних підходів у визначенні смислів і можливостей реалізації духовного розвитку і виховання особистості. Всі вони, безумовно, мають право на існування, і певним чином доповнюють один одного. На наше глибоке переконання, сьогодні, з урахуванням ситуації, що склалася в духовній сфері суспільства, повинні бути задіяні всі можливі теоретичні варіанти і практичні підходи з метою розвитку і вдосконалення духовних сил, потенцій особистості майбутнього педагога. Цього вимагає саме життя. Таким чином, актуальність теми дослідження визначена: а) об'єктивною необхідністю якісної професійної підготовки майбутніх вчителів, важливою складовою якої є їх духовний розвиток; б) підвищенням вимог суспільства в духовному розвитку майбутніх педагогів в умовах соціокультурних змін; в) потребами стимулювання рефлексивної діяльності майбутніх вчителів для розвитку в них адекватної Я-концепції, що дає можливість оцінити рівень особистісного саморозвитку, реально визначити відповідність, або невідповідність своїх духовних якостей вимогам обраної професії та ін. Нашу увагу буде зосереджено на характеристиці лише одного з концептів – ноологічного.

Об'єкт дослідження – професійно-педагогічна підготовка майбутніх вчителів у педагогічних закладах вищої освіти (ЗВО) України.

Предмет дослідження – сутність і зміст духовного розвитку майбутнього педагога у педагогічних ЗВО України.

Мета дослідження полягає в теоретико-методологічному визначенні та експериментальній перевірці системи підготовки майбутніх педагогів до безперервного духовного розвитку і саморозвитку.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретико-методологічні основи духовного розвитку майбутнього педагога.
2. Проаналізувати сучасний стан духовного розвитку студентів педагогічних ЗВО України.
3. Обґрунтувати організаційно-педагогічні умови духовного розвитку майбутнього педагога.
4. Визначити сутність і зміст Я-концепції як динамічної ноологічної структури особистості майбутнього вчителя.
5. Охарактеризувати принципи неперервного духовного саморозвитку вчителя.

Теоретико-методологічні основи духовного розвитку педагога

В українському енциклопедичному виданні акцентується увага на тому, що духовність – це «... категорія людського буття, у якій виражається його здатність до самотворчості і творчості культури (Охрімчук, 2008, с. 244). Близької позиції дотримується академік І. Бех, який підкреслює, що духовний розвиток особистості неможливо зрозуміти поза культуродомінантністю, гуманістичними ідеалами особистості, її відповідальністю, совістю і обов'язком

(Бех, 20015, с. 37). Сучасні вчені (В. Жуковський, В. Онищенко, М. Савчин, В. Слободчиков, Г. Шевченко та ін.) поняття «духовність» розглядають у контексті людських цінностей, мотивів діяльності, потреб, самореалізації. Я. Турбовський звертає увагу на те, що «... духовність характеризувала всі види суспільної свідомості – ідеолгічної, релігійної, філософської, соціологічної». Вчений висловлює продуктивну думку, згідно з якою духовність повинна бути розглянута й усвідомлена, передусім, на методологічному рівні (Турбовський, 2009, с. 3 - 13).

Що ж стосується поняття «духовний розвиток особистості», то переважно воно визначається як розвиток, спрямований на індивіда, який проявляється в системі двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби – жити і діяти для інших (Охрімчук, 2009, с. 243-244].

Аналіз значного масиву літератури свідчить про те, що сьогодні все впевненіше утверджується ноологічний концепт в осмисленні складних проблем, пов'язаних з духовним розвитком особистості. Особливо активно в цьому напрямі працюють: І. Карпенко, Ю. Козелецький, Ф. Козирев, І. Колеснікова, А. Кондаков, В. Коpecь, С. Кримський, І. Кучинська, М. Нікандров, В. Онищенко, Г. Шевченко та ін.

У християнсько-філософській ноології ми розглядаємо «особистість» як категорію, яка виражає душевно-духовну сутність людини – образ і подобу Бога (Васянович, Онищенко, 2012).

Ноологія (від грец. *noos* – дух) визначається як християнсько-філософське вчення про дух і духовну сутність людини, про духовне пізнання і його сенс. Образ Божий в людині – це образ Абсолютного Божого Буття. Духовна основа особистості полягає в тому, що все в людині взаємопов'язане і об'єднано його ноосферою, тобто сферою богоподібного людського духу.

Ноологічні ідеали і норми – творчо-пізнавальні, сенсо-творчі і творчовольові – визначають боголюдський характер християнської духовності. Ноологія розглядає душевно-духовну сутність людини як її вищу боголюдську природу. Сама ноосфера людини, її духовний центр з'єднує людину з Богом-Творцем. Духовна домінанта визначає інтелектуальний, морально-естетичний, і в цілому – загальнокультурний розвиток людини, тобто той розвиток, який активно формує боголюдську особистість. Це означає, що особистість, як ноологічна сутність, як душевно-духовне начало людини не може бути лише біологічним, соціальним або психологічним фактором, воно є джерелом цілеспрямованого прагнення людини до боголюдської досконалості, до душевно-духовної трансформації; ця трансформація, ця самоактуалізація і самореалізація особистості починається з раннього віку, знаходить стійкі форми в навчально-виховному процесі та, для більшості людей, триває все життя.

У цьому сенсі, становлення і розвиток духовного життя людини набуває чинності імперативу. Цей імператив визначається ідеєю особистого безсмертя душі – вічного збереження нею своєї тотожності і самоідентифікації, своєї реальності як духовної особистості в єдності з Богом, в Боголюдському синергетичному процесі життє-пізнання. Ці ідеї визначають потребу

регламентації життя і освіти людини відповідно з ноологічно християнськими ідеалами і нормами.

Сучасний стан духовного розвитку студентів педагогічних ЗВО України

Хрестоматійно відомо, що багато видатних педагогів і психологів (Я. Коменський, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, К. Ушинський, С. Русова, В. Зінківський, А. Макаренко, Л. Виготський, С. Рубінштейн, Г. Ващенко, В. Сухомлинський та ін.) були переконані: духовний розвиток починається з раннього віку дитини. Виходячи з цього, ми вважаємо, що сьогодні прийшов час розробити й активно впроваджувати в життя виховні програми на основі ноології для батьків, їхніх дітей, а також і для вчителів. Зрозуміло, що в основу розробки таких програм повинні бути покладені загальнолюдські і вітчизняні (етнічні) духовні цінності. Значний досвід створення таких програм вже є в різних країнах (країни ЄС, США, Японія та ін.). Наприклад, у Польщі, і частково в Україні, в навчальний процес впроваджується виховна програма, розроблена вченими Інституту Папи Римського Іоанна Павла II (Струзік, 2014). Програма розрахована на дітей 1-3-их класів. На думку автора, вона не є комплексною, «наскрізною», тобто не охоплює учнів усіх рівнів середньої школи. Все ж позитивним, на наш погляд, тут є те, що вона містить практичні рекомендації в плані духовного розвитку не лише для учнів, а й для їхніх батьків, а також – вчителів. Безумовно – це крок вперед в плані духовного розвитку особистості дитини, однак хотілося б, щоб подібні програми носили комплексний характер і охоплювали всіх суб'єктів навчально-виховного процесу. І ще одна важлива обставина: треба визнати, що далеко не всі, навіть найкращі програми, досить повно і розумно реалізуються. Так, наприклад, відбувається з розробленими комплексними програмами духовно-морального та естетичного розвитку учнів загальноосвітньої школи України (автори – І. Зязюн, В. Жуковський, Л. Масол, Л. Москальова, О. Отич та ін.).

У зв'язку з військовими діями на Східній Україні різко ускладнилася ситуація з впровадженням програми духовного розвитку особистості, розроблена колективом учених і педагогів-практиків Донбасу «Інституту духовного розвитку людини» під керівництвом академіка Г. Шевченко. Основними завданнями діяльності Інституту, і зокрема представленої програми, визначено: створення науково обґрунтованої стратегії вивчення феномена духовності і формування політики в галузі виховання Людини Планетарної; здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень з проблем духовного розвитку особистості з опорою на сучасні економічні та соціокультурні умови (інформаційного суспільства, глобалізацію, світові тенденції інтеграції сучасних наукових знань про суспільство, людину, культуру, особистості, духовності); розробка наукових програм і наукових проектів духовно-морального виховання різних вікових груп населення з урахуванням етнокультурних і полікультурних особливостей регіону (Шевченко, 2008, с. 117-118). На жаль, ситуація, що склалася, є такою, що навіть ті документи, які були прийняті на державному рівні значною мірою

виявляються незатребуваними і практично мінімально реалізованими. Маємо на увазі Укази Президента «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» (від 27 квітня 1999 г.), «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» (24 листопада 2005 року) та ін. Все це пояснюється насамперед низьким рівнем свідомості і розумінням чиновниками від освіти, культури, архіважливо духовного розвитку особистості для прогресивного розвитку суспільства. В результаті деградує і суспільство, й особистість. Остання втрачає вигляд Божий, стає на шлях агресії, невігластва і хамства.

І все-таки, робота в напрямі духовного розвитку особистості активно і послідовно триває з допомогою найбільш свідомих і професійно підготовлених культурологів, педагогів, священників. Яскравим свідченням того є організація і проведення на базі Національного університету «Острозька академія» Першого Всеукраїнського з'їзду освітян з предметів духовно-морального спрямування. У його роботі брали участь представники 24 областей України та м. Києва: народні депутати України, депутати органів місцевого самоврядування, представники Міністерства освіти і науки України, обласних, міських і районних управлінь освіти і науки, керівники і представники дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів; вчені, вчителі і викладачі предметів духовно-морального спрямування, представники церкви, релігійних і громадських організацій, філософи, психологи, соціологи та ін. Учасники з'їзду проаналізували комплекс проблем, пов'язаних із духовно-моральним вихованням дітей, підлітків та молоді, визначили перспективи викладання предметів духовно-морально на пряму в Україні та прийняли відповідні рішення.

Варто підкреслити, що особливо помітно поживалася ця робота в діяльності педагогічних ЗВО України. Позитивним прикладом тому слугує створення у педагогічних (і навіть у багатьох класичних) університетах Інститутів культури і мистецтва. Крім того, в багатьох гуманітарних ВНЗ створені й успішно працюють філософсько-богословські факультети (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Український католицький університет (м. Львів), Національний університет «Острозька академія» та ін.). Їх навчальні плани і програми максимально орієнтовані на духовний розвиток особистості студента, освоєння ним глибинних пластів людської культури, пізнанням різних видів і жанрів мистецтва, а головне – включення майбутнього педагога в живий, творчий процес діяльності. Наприклад, під керівництвом декана факультету культури і мистецтв Херсонського педагогічного університету професора М. Г. Левченка, студенти беруть активну участь у проведенні цілісної програми благодійних заходів, присвячених Різдву Христовому, пасхальним дням, свята Святого Миколая (для дітей і сиріт), організують мистецькі виставки для дітей і дорослих, розробляють і впроваджують дизайнерські проекти для дитячих садків та ін. Кошти, що надходять від благодійних концертів, художніх виставок, вистав, студенти адресують воїнам-учасникам анти-терористичної операції, а також

хворим студентам університету. Так, в безпосередній діяльності формується духовний світ особистості майбутнього педагога, який стає їх активною життєвою позицією, і потім трансформується в мисленні і вчинках учнів.

Позитивним прикладом невтомної, цілеспрямованої роботи в справі духовного розвитку особистості служить життя і діяльність професора О. Рудницької, яка відома не тільки своїми теоретичними дослідженнями, а й практичними результатами впровадження в навчально-виховний процес педагогіки мистецтва (Рудницька, 2005). Вчена доклала багато сил, організаційного таланту з тим, щоб мистецтво, в тому числі сакральне, стало одним з найважливіших джерел духовного розвитку майбутнього педагога. Вперше у вітчизняній педагогіці визначила цілісний підхід до системи освіти на основі мистецтва, розробила змістовно-методичне забезпечення процесу формування духовного виховання майбутніх вчителів, а також здійснила аналіз основ педагогічних досліджень в руслі духовного розвитку особистості.

Потужним чинником духовного розвитку майбутнього вчителя у педагогічних ЗВО слугує театральне мистецтво. Воно естетизує буття особистості, активно соціалізує її, реалізує пізнавальну, комунікативну, ціннісно-орієнтаційну сфери та ін. види діяльності особистості. Актуалізація потенціалу театрального мистецтва підтверджується також зростанням тенденції театралізації соціуму, проникненням театральних тактик, засобів у різноманітні сфери сучасного соціального життя.

У контексті нашої теми, не варто нехтувати тією обставиною, що сучасна соціальна ситуація часто породжує різного роду ризики і небезпеки, що негативно позначається на психологічному, морально-духовному стані студентської молоді. Тому завжди важливо чітко визначитися з каналами соціально-терапевтичного впливу театрального мистецтва на особистість. Особлива роль тут повинна належати таким каналам: катарсичному, рольовому, творчому, аналітико-проектному, емоційно-почуттєвому, комунікативно-груповому та ін. Грамотне, професійне використання сукупності цих каналів уможливить для майбутнього педагога піднятися на рівень «пророка особистісного життя». Своєю чергою дозволить йому словом і ділом повстати проти реальної загрози життю – так званої «цивілізації егоїзму», яка, розглядає особистість як інструмент, а не як мету, принижуючи її гідність і морально-духовно-душевні почуття в ім'я матеріального благополуччя, вигоди, користі.

Ще однією серйозною загрозою духовному розвитку особистості сьогодні виступають засоби масової інформації: преса, кіно, радіо, телебачення, «Інтернет» та ін. Здавалося б, саме вони мають служити людині в його духовному становленні і розвитку, отже, істині і добру – головним людським цінностям. Насправді ж, все далеко не так. У гонитві за прибутком, матеріальною вигодою, засоби масової інформації часто розбещують ще належним чином не сформовану свідомість молодих людей. На наш погляд, якщо засоби комунікації не сприяють зростанню і розвитку особистості, й передусім у рамках школи, ЗВО, сім'ї, то вони втрачають своє справжнє призначення. Тут ми виходимо за межі ноології і маємо на увазі не лише аспект релігійного зростання і розвитку, а зростання людське, загальнокультурне,

виходячи з того, що все, що є по-справжньому людським, само собою набуває рис християнськи суцього. Тому дуже важливо і настійно необхідним є підготовка майбутнього педагога, який би мав високий рівень інформаційної культури і в своїй діяльності професійно грамотно надавав би необхідну допомогу учням у відборі, сприйнятті, аналізі отриманої інформації. Це допоможе молодим людям в протистоянні всьому нищому, бездуховному, антилюдському і в цілому – антибожественному.

Значну допомогу в справі духовного становлення і розвитку особистості майбутнього педагога надають Центри духовності, Центри морально-естетичного виховання та ін. Такі Центри практично працюють в обласних містах України, і навіть у деяких – районних. Вони організують свою роботу, виходячи з індивідуальних здібностей суб'єктів, їх інтересів і цінностей, мотивації духовно-моральних бажань, домагань та ін. Ці Центри гостро потребують постійної підтримки з боку держави, але частіше за все вони її не отримують, а такі соціальні явища, як меценатство, спонсорування в Україні розвинені вкрай незадовільно. На жаль, матеріально багаті люди найчастіше виявляються бідними духовно, і практично не усвідомлюють своєї причетності до потреб духовного розвитку суспільства, та й свого особистісного розвитку. Ось вона істина, про яку метафорично писав Григорій Сковорода: «Хіба це не диво, що один у багатстві є бідним, а інший в бідності багатий?» (Сковорода, 1983, с. 172).

Моніторинг духовно-моральної готовності майбутніх учителів до професійної діяльності

В освітньому середовищі закладу вищої освіти важливим є акцентування уваги на гуманізації міжособистісних взаємин викладачів і студентів на основі визнання високих духовних цінностей (моральних знань, переконань, совісті, обов'язку, відповідальності та ін.). Особливість моральних відносин полягає в їх ціннісно-регулятивному і безпосередньому оцінному характері, тобто, вони ґрунтуються на моральній оцінці, яка передбачає функції регулювання, контролю за дотриманням суб'єктами взаємодії духовно-моральних принципів, норм, вимог, традицій, принципів і т. ін. Тому однією з істотних умов ефективності професійної діяльності вчителя вважаємо його духовно-моральну готовність до педагогічної взаємодії з учнями.

Важливим завданням нашого дослідження було вивчення рівня сформованості духовно-моральної готовності студентів до майбутньої педагогічної діяльності. Адже невід'ємними характеристиками професійної готовності вчителів до ефективної педагогічної комунікації є усвідомлення духовних цінностей, особистісних і суспільних моральних норм, необхідність дотримання етичних принципів в діяльності професіонала; взаємодія педагога з вихованцями на основі відкритості, толерантності, гуманності і конфіденційності. Не випадково В. Сухомлинський зазначав: «Етичне Я нерозривне і неподільне. Не може бути хорошим громадянином, справжнім борцем за високі ідеали духовно і морально спустошена людина » (Сухомлинський, 1976, с. 386).

У контексті духовно-моральної готовності виокремлюємо світоглядний та емоційний критерії, за якими сформованість цілісної самосвідомості майбутнього фахівця, його здатність до емпатії, взаєморозуміння, уміння вирішувати педагогічні конфлікти слугують пріоритетами в професійній діяльності вчителя, має на меті створення умов для успішної соціалізації учнів у соціально-виховному середовищі школи, засвоєння ними соціокультурного досвіду для підготовки до самореалізації в суспільстві, надання допомоги дітям та їхнім родинам в випадках негативного впливу соціальних факторів (Будник, 2014).

Емоційний критерій найбільш повно виражається через емпатійність педагога, тобто його співучасть і співпереживання, здатність до розуміння психоемоційного стану іншої людини, створення сприятливих умов для позитивного емоційного стану дитини, що потребує соціально-педагогічної підтримки. Як гуманістична складова, духовність стимулює майбутнього фахівця-суб'єкта емпатії до позитивної діяльності на рівні вчинку.

Результати експериментального дослідження. До педагогічного експерименту було залучено 601 студента. Контрольну групу склали 304 особи, а експериментальну – 297 респондентів (майбутні вчителі початкової школи). Експериментальна робота проводилася в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, Житомирському державному університеті імені Івана Франка, Львівському національному університеті імені Івана Франка.

Для виявлення реального стану сформованості окремих показників у процесі констатувального експерименту здійснено діагностику рівня емпатичних здібностей студентів за методикою В. Бойко. Оскільки в процесі проведення різноманітних діагностичних процедур ми намагались здійснити уніфікацію щодо презентації їх результатів, то шкала розподілу респондентів за рівнями емпатії, запропонована автором методики, нами була дещо змодифікована (Вудрук, Kondur, 2017, р. 28-29). Після узагальнення отриманих за цією методикою емпіричних даних, нами визначені такі розподіли (табл. 1).

Як бачимо, достатній рівень емпатії був зафіксований у порівняно невеликої частки студентів – 26,8% в КГ і 21,2% в ЕГ. Основній групі респондентів притаманним є середній рівень емпатії (67,5% в КГ і 61,7% в ЕГ), ще 12,6% студентів ЕГ продемонстрували низький рівень (у КГ таких студентів значно менше, ніж 5,7%).

Таблиця 1

Розподіл студентів КГ і ЕГ за рівнями емпатії

Рівні розвитку	КГ (N=304)		ЕГ (N=297)	
	F	%	f	%
Високий	0	0,0	13	4,5
Достатній	82	26,8	63	21,2
Середній	205	67,5	183	61,7
Низький	17	5,7	37	12,6

Емпатія є стійкою якістю особистості. Її надто складно сформувати, як і реалізувати практично. Студенти, які характеризувалися високим рівнем емпатійних здатностей (а таких в ЕГ встановлено лише 13 із 297, що становить 4,5% від загальної кількості респондентів, у КГ – не встановлено жодного), практично не відчували труднощів підтримці педагогічної взаємодії з учнями і вчителями у процесі проходження педагогічної практики в школі. Ця емоція, що базується на співчутті, співпереживанні, милосерді, допомагає розвивати комунікативні здібності навіть у тих випадках, коли за багатьма якостями або рисами характер учні (студенти) були прямопротилежними. Це підтверджено нами і результатами кореляційного аналізу, де в парі «емпатія – комунікативні здатності» доведено прямий взаємозв'язок ($r = 0,904$).

Для діагностики готовності учителя до вчинків морально-естетичного змісту нами була розроблена авторська методика, з допомогою якої намагались з'ясувати наявність у студентів знань, умінь і навичок морально-естетичного змісту, мотивації, умінь і навичок здійснювати такого рода діяльність (Будник, 2014, с. 277-278).

У результаті дослідження виявлено, що високий рівень готовності зафіксований лише у 2,8% респондентів ЕГ (що знаходиться в межах статистичної погрішності), а в КГ не виявилось жодного такого студента. Простежується картина, подібна з розподілом учасників констатувального експерименту за рівнями емпатії. В КГ і ЕГ чітко виокремлюються багаточисельні підгрупи студентів із середнім (66,7% в КГ і 56,5% в ЕГ) і низьким (20,8% в КГ і 23,6% в ЕГ) рівнями морально-естетичної готовності до педагогічної взаємодії. Лише 17,1% студентів ЕГ і 12,5% студентів КГ продемонстрували достатній рівень сформованості цієї готовності. Водночас знання і вміння морально-естетичної спрямованості виступають значною мірою визначальними у професійному становленні педагога (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл студентів за рівнем сформованості морально-естетичної готовності до педагогічної діяльності

Рівні розвитку	КГ (N=304)		ЕГ (N=297)	
	F	%	f	%
Високий	0	0,0	8	2,8
Достатній	38	12,5	51	17,1
Середній	203	66,7	168	56,5
Низький	63	20,8	70	23,6

Наприкінці експерименту в ЕГ отримано позитивні зміни в морально-естетичному компоненті, зокрема на 7% збільшилася кількість студентів, що належать до високого рівня готовності, на 9,1% – до достатнього рівня; відповідно на 9% зменшилася кількість осіб, які виявили середній рівень і на

7% – низький рівень. І хоча нам не вдалося домогтися значних зрушень у морально-естетичній готовності студентів у силу різних причин (недостатня кількість академічних годин на викладання культурологічних дисциплін, незначні можливості для формування і розвитку етико-естетичних знань і умінь у руслі викладання педагогічних дисциплін, в основному низький виховний потенціал соціально-педагогічного середовища закладу вищої освіти, низький рівень морально-естетичної вихованості і т.п.), це слугує істотною передумовою для продовження роботи щодо вдосконалення професійної підготовки майбутніх педагогів у визначеному напрямі.

Таким чином, змістовний компонент програм традиційної професійної підготовки вчителя і його процесуальна реалізація в сучасному ЗВО не дозволяють на належному рівні сформувати у студентів знання, вміння і навички морально-естетичного змісту, які допоможуть у майбутньому виявляти терпимість, зберігати рівновагу в спілкуванні з колегами, різними категоріями учнів і їх батьками, адекватно оцінювати і сприймати етико-естетичні цінності в безпосередній педагогічній взаємодії.

На основі узагальнення результатів моніторингу духовно-моральної готовності студентів до педагогічної діяльності можемо констатувати, що духовно-моральна обізнаність і формування відповідних якостей – процес цілеспрямований, довготривалий, малопомітний для зовнішнього сприйняття. У процесі експерименту виявлено, що майбутні фахівці ЗВО вже практично визначилися з моральними ідеалами, духовними цінностями, характеризуються сформованим естетичним свідомістю (почуттями, поглядами, смаками, потребами, переживаннями) і мотивацією до активної перетворювальної діяльності в системі міжособистісної комунікації. Студент, крім навчального закладу, планомірно або спонтанно піддається впливу випадкових соціально-виховних факторів, включається в різні соціальні групи, освоює певні соціальні ролі тощо.

Організаційно-педагогічні умови духовного розвитку майбутнього педагога

Продуктивність духовного розвитку і виховання особистості майбутнього педагога значною мірою залежить від створення організаційно-педагогічних умов реалізації цього складного процесу. Практика засвідчує, що ці умови багато в чому відрізняються в різних педагогічних ЗВО України. Причин тут безліч, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Що стосується причин об'єктивного характеру, то вони переважно взаємопов'язані з традиціями і реальними можливостями ЗВО, його географічним розташуванням, матеріально-технічним, інформаційним забезпеченням і т. ін. До причин суб'єктивного характеру можна віднести: якість як студентів, так і професорсько-викладацького складу, рівень професійного і духовно-морального розвитку управлінського апарату ЗВО, здатність і готовність всіх суб'єктів навчально-виховного процесу до взаємодії, духовного спілкування, підтримки, адекватної самооцінки своїх вчинків і вчинків інших і т. ін. У контексті теми дослідження, нас все-таки більше цікавлять організаційно-

педагогічні умови, які безпосередньо пов'язані з духовним розвитком майбутнього педагога. Виходячи з аналізу численних публікацій, а також багаторічного особистого науково-педагогічного досвіду, вважаємо за можливе сформулювати деякі з них:

- істотне підвищення рівня культурного, морального середовища ЗВО;
- реальна, а не формальна гуманізація і гуманітаризація освітнього процесу;
- наповнення всіх навчальних планів і програм змістом духовного сенсу;
- технологізація навчально-виховного процесу з використанням сучасних мас-медіа, «хмарних технологій» та ін.;
- усунення можливостей існування корупційних схем, які залишаються бути у ЗВО джерелом деформації духовного світу майбутнього педагога;
- залучення в художньо-трудова діяльність максимальної кількості суб'єктів навчально-виховного процесу;
- активна співпраця ЗВО з різними культурно-освітніми, науковими, громадськими та релігійними організаціями;
- широке використання психотерапії з опорою на досягнення сучасної науки й особистого духовно-морального досвіду майбутнього педагога та ін.

Духовний розвиток майбутнього педагога здійснюється не тільки, і не стільки на рівні гетерономії, скільки на рівні автономії. На наш погляд, у цьому питанні важливим є впровадження «Я-концепції» як динамічної ноологічної структури особистості.

«Я-концепція» як динамічна ноологічна структура особистості

«Я-концепція» є усталене, узагальнене, внутрішньо узгоджене, і водночас досить суперечливе уявлення людини про саму себе, фіксоване в поняттях, дефініціях. Вона сприяє інтерпретації та мотивації нового досвіду і є джерелом певних позитивних дій, вчинків особистості щодо самої себе. У цьому контексті німецький психолог В. Нейбауер називає «Я-концепцію» «теорією самого себе». «Я-концепція» дозволяє дисциплінувати мислення, концентруючи його лише на обраному предметі, тобто на поставленій меті, а також підключаючи підсвідомість людини, всі наявні в ньому резерви для досягнення бажаних результатів» (Романовський, 2007, с. 194).

Існує глибинна залежність між позитивною «Я-концепцією», реальною можливістю її реалізації, і так званою негативною «Я-концепцією», яка не завжди має достатньо підстав й умов для реалізації своїх концептуальних положень.

«Я-концепція» включає в себе не лише наше сприйняття того, якими ми є реально в духовному сенсі, але також і те, як і що ми мислимо про себе, якими ми повинні бути і прагнемо бути на рівні духовності. У зв'язку з цим психологи виокремлюють дві основні форми «Я-концепції» – реальну та ідеальну. Поняття «реальна» «Я-концепція» ще не означає, що вона є цілком реалістичною. Головне в «реальній» «Я-концепції» – це уявлення особистості про себе, про те якою «Я» є в своєму духовному розвитку. Ідеальна «Я-концепція» – це уявлення особистості про свої бажання (яким би я хотів бути в духовному

сенсі). Тобто, ідеальна «Я-концепція» відображає ті атрибути, які особистість хотіла б мати, але поки-що їх не має. Це «Я», яке людина найбільше цінує і до якого прагне» (Веракис, 2005, с. 101-102).

Зазначимо, що представники реверсивної психології мають інший підхід щодо характеристики теорії «Я-концепції». На їх погляд, (Дж. Аптер, С. Бахтіярова) поведінка людини може бути, (і буває) різною навіть в абсолютно однакових умовах, ситуаціях, водночас, вона демонструє своєю поведінкою цілий комплекс відносин і почуттів, які здатні переходити від одних крайнощів до інших. Визнання цієї різноманітності поведінки заперечує традиційний погляд на особистість, яка є утворенням статистичних рис. Таким чином, продуктивною може бути когнітивно-оперативна (динамічна) модель Я-концепції особистості, у тому числі, й реверсивна.

Принцип реверсивності виходить з того, що людський досвід у своїй основі не завжди є однозначним. Тобто, все те, що людина відчуває, може бути підданим, як позитивній, так і негативній оцінці, завжди існує можливість повернення від однієї оцінки до іншої. На цій основі реверсивний психоаналіз виокремлює в «Я-концепції»: а) Я-динамічне, б) Я-реалістичне, в) Я-соціальне.

Я-динамічне акцентує увагу на зясуванні протилежних установок відносно мислення, совісті, почуттів, дій, волі, які розглядаються з погляду суперечності між динамічністю і статистичністю. Я-реалістичне характеризує життя особистості на рівні суперечності, як «тут і тепер» і «там и колись». Врешті-решт, Я-соціальне проявляється в суперечності між звеличуванням себе й інших (Бахтіярова, 2002, с. 84-210).

Вірогідно варто говорити про те, що різні підходи відносно визначення сутності і змісту «Я-концепції» співпадають у тому пункті, що становлення «Я-образу» і «Я-концепції» розпочинається з народження дитини й продовжується протягом всього життя.

Стає цілком очевидним: прагнення особистості до духовної самореалізації в певному соціокультурному середовищі, робить необхідним навчитися орієнтуватися в системі об'єктивних відносин, реальних речей і явищ (отже, соціалізуватися). І в ноосфері дитини дуже рано утворюється оперативна система, яка є способом організації інформації (певної системи знань) про реально існуючі речі і явища, їх співвідношенні і причинах, духовних й утилітарних цінностях. Для дорослої людини ця інформація дає можливість прогнозувати хід подій і спираючись на це, формувати особистісні духовні проекти, бажання, устремління. Система цінностей й оперативна система взаємодіють між собою й утворюють певну ноологічну цілісність – пізнавальну систему людини, наповнюють його почутево-вольовий, морально-духовний світ. Все це з необхідністю утворює складну різновекторну систему в ноосфері людини – структуру Я.

Я-концепція створює основи для розуміння і самосвідомості на рівні особистісної і суспільної духовної тотожності, навіть – духовної єдності. У дитинстві вона все ще має ознаки нестабільності, нестійкості, створюється переважно несвідомо, під впливом ідентифікації з іншими людьми. Згодом вона стабілізується і стає основою самооцінки, яка залежить від того, наскільки

вдається суб'єкту наблизитися до свого ідеального Я. Структура Я – Я-концепція – є посередником в процесі здійснення будь-якого свідомого, духовно-морального вчинку і стає джерелом оцінки особистісних можливостей . «Структура Я є не тільки посередником для виконання дій, а й сама виступає джерелом мотивації, особливо, коли виникає і здійснюється неузгодженість між Я-реальним і Я-ідеальним, тобто тоді, коли людина розуміє, що є не тим, ким мала би бути» (Мосенкіс, 2002, с. 30).

Ноологічна і психологічна проблематика Я-концепції є невичерпною. Її визначення (в повному обсязі) є можливим лише в гармонійній єдності психології, філософії, ноології, педагогіці та ін. наук. Ґрунтуючись на розумінні людини як духу-душі-тіла, можна констатувати, що Я-концепція – ноологічний образ людини, тобто образ людини як духу, як духовної істоти, яка усвідомлює самого себе. Цей образ має свої численні ознаки, характеристики, свою динаміку становлення і розвитку, свою імпресію-рефлексію-експресію. Людина як дух-душа-тіло має бути описана чіткою матрицею категоріальних триадних структур, в тому числі просторово-часовою визначеністю, онтично-меонічною полярністю і суперечливістю, кількісно-якісним виміром і змінами. Дух людини прагне до зовнішнього і внутрішнього, до видимого і невидимого, земного і небесного (Г. Сковорода). Людина має потребу в цілісній триадній активності існування-екзистенції-трансценденції, вона завжди прагне вийти за свої особистісні межі і можливості.

Крім ноологічної трансценденції як виходу людського духу за природні межі, як прагнення до небесного і переходу до надприродного буття, є продуктивна психологічна категорія – «трансгресія», яка описана відомим польським психологом Юзефом Козелецьким. Людина, за Ю. Козелецьким, – це трансгресивний суб'єкт, який постійно прагне вийти за межі себе. Трансгресія – це творчо-вольова здатність і пристрасть людини до подолання себе. «Люди не тільки виконують консервативні акти, – пише Ю. Козелецький, – які спрямовані на самозбереження, а й прагнуть до постійного подолання раніше здійснених своїх досягнень і результатів. Вони намагаються вийти за межі того, чим володіють» (Козелецький, 1991, с. 30-31). Завдяки актам трансгресії і руху вперед з нестримним бажанням духовного розвитку, люди розширюють свій світ і пізнання самих себе. У цьому творчо-вольовому процесі змінюється Я-образ людини, змінюється його «Я-концепція». Що ж таке духовність, культура? – запитує Ю. Козелецький. І відповідає, що це система результатів трансгресивних дій, які здійснюються поколіннями. Вчений стверджує, що людина, як вид, або буде трансгресивним, або його взагалі не буде (Козелецький, 1991, с. 31).

Трансгресивний аспект Я-концепції має важливі ноологічні і психолого-педагогічні виміри. Адже трансгресія – це спрямована, творчо-вольова і смислотворча дія, пов'язана з прагненням утвердження й усвідомлення значущості самого себе як духовної особистості. При цьому уявлення-інтуїція-розум виступають як операційні чинники. У ціннісно-смысловому універсумі буття представляється можливим виокремити різні типи трансгресивної активності людини: в предметно-речовому світі, міжособистісному (соціально-

психологічному), когнітивному та науково-символічному, персоналістичному. Відповідно до них, ці типи можна образно визначити в такому порядку: трансгресія щодо предметів, тобто, це рівень матеріальної експансії, при якому духовність людини знаходиться у вельми примітивному стані. Але, на жаль, цей рівень характерний для значної кількості людей. Трансгресія, яка здійснюється заради інших людей, має два різних прояви: домінування над іншим (егоїзм), або самовіддача себе іншим (альтруїзм). Трансгресія заради символів має на меті набуття знань, досвіду в різних сферах, а також значною мірою спрямована на самопізнання, що демонструє прагнення особистості до духовного самозростання. Врешті-решт, трансгресія заради себе – це вчинки, пов'язані безпосередньо з духовним розвитком особистості як такої, формування самої себе – автономія (І. Кант). Цей особистісний проект духовного самостановлення, (самостоянье человека – залог величия его! (О. Пушкін), саморозвитку нам представляється найбільш продуктивним й ефективним, як наслідок високого рівня самосвідомості, чіткого визначення свого місця в реальному світі. У цьому сенсі вважаємо можливим сформулювати принципи неперервного духовного саморозвитку особистості педагога, які, на наш погляд, повинні бути пріоритетними.

Принципи неперервного духовного саморозвитку педагога

1. Принцип головної мети. Цей принцип для особистості педагога повинен бути пріоритетним в тому сенсі, що він стає духовним імперативом – бути справжньою людиною, християнином, гуманістом. Водночас, саморозвиток – не самоціль, а можливість, душевна потреба любити дітей як самого себе.

2. Принцип цінності людського буття. З погляду ноології – людське буття створено Абсолютним Духом. Педагог утверджується в духовному бутті, передусім, неперервною працею самовдосконалення на різних рівнях: духовному, емоційному, інтелектуальному, вольовому. Саме в цьому пункті вимога апостола Павла: «Духа не вгашайте!» – набуває сенсу цінності людського буття в своєму духовному сприйнятті і значенні. Воно дозволяє педагогові долати чимало перешкод, які зустрічаються не лише на шляху його особистісного духовного саморозвитку, а й розвитку його вихованців.

3. Принцип позитивного ставлення до інших. Ноологічний підхід в цьому аспекті є цілком очевидним: людина, як Боже творіння, повинна радіти не тільки з свого власного життя, а й життя інших людей. Особливо це стосується педагога, якому довірені ще не повною мірою сформовані душі дітей. Але не тільки це. Високий рівень духовно-душевного саморозвитку педагога є надійним джерелом готовності допомогти колезі по співпраці, порадити його успіхам, поспівчувати невдачам і т. ін.

4. Принцип автономії, свободи людського життя і діяльності. Ще зовсім недавно цей принцип саморозвитку особистості, в тому числі й особистості педагога, грубо зневажався, оскільки в автократичному суспільстві особистість з жорстокою необхідністю була повністю підпорядкована суспільству. З позиції ноології, особистість здатна досягати вершин духовного саморозвитку лише в

умовах свободи, автономії, оскільки вона народжена вільною. Звичайно ж, тут немає місця абсолютизації, оскільки кожна людина є багатофункціональною, знаходиться в різних системах координат і відносин з соціумом, іншими людьми. І все-таки, вільна діяльність педагога є головною умовою і чинником його духовного саморозвитку.

5. Принцип цілісності. Як відомо, в теорії і практиці духовного саморозвитку особистості виявляється кілька основних ліній, що розрізняються за вихідним парадигмальними і світоглядними підставами. Умовно вони позначаються як: релігійна, «магічна», гуманітарна, прагматична (Колеснікова, 2008, с. 28). Кожна з них має своє смислове навантаження. Однак найбільш важливим тут є дія не окремо взятої «лінії», а її інтегрованої, цілісної взаємодії, яка значно посилює момент духовного саморозвитку особистості педагога.

6. Принцип саморефлексії. Цей принцип дозволяє особистості адекватно оцінювати рівень свого духовного саморозвитку не тільки, і не стільки на рівні самосвідомості, скільки на рівні духовно-моральних критеріїв діяльності, вчинків, ставлення до себе, інших людей, Бога.

7. Принцип самореалізації. Саме він є визначальним в контексті розвитку і саморозвитку сутнісних духовних сил і реальних можливостей особистості майбутнього педагога. Його дія повинна активно здійснюватися ще в стінах ВНЗ, де особлива роль належить педагогічній практиці, її неформальній організації, допомоги, уважному наставництві з боку не лише професорсько-педагогічного складу, кураторів, а й адміністрації школи, досвідчених і небайдужих до духовного розвитку молодого покоління вчителів. При цьому безумовним є те, що майбутній учитель самостійно і чітко визначив свою майбутню педагогічну діяльність, коли вона для нього стає високою і благородною метою, (вищою професією на землі – Я. А. Коменський), умовою і результатом особистісного буття і соціального очікування.

Існують й інші важливі принципи духовного саморозвитку, самовдосконалення педагога (природовідповідності, культуровідповідності, суб'єкт-суб'єктно взаємодії, особистісної орієнтації та ін.). Ефективність їх в духовному становленні та саморозвитку педагога визначається взаємодією всієї сукупності принципів, методів, форм і технологій.

На підставі викладеного можна зробити такі **висновки**:

1. Духовний розвиток і саморозвиток педагога є актуальною філософською, культурологічною, психолого-педагогічною проблемою. Одним з важливих методологічних концептів вирішення цієї проблеми є – ноологічний.

2. Готовність майбутніх учителів до вчинків морально-духовного змісту недостатньою для успішної педагогічної діяльності. Існує потреба в оновленні змісту і процесуального аспекту їх професійної підготовки.

3. Сучасний стан духовного розвитку і саморозвитку майбутнього педагога вимагає значних зусиль як з боку адміністрації, професорсько-викладацького складу вищих педагогічних навчальних закладів України, так і з

боку учнівської молоді, а також створення для цього необхідних організаційно-педагогічних умов.

4. Важливим завданням професійної підготовки вчителів вважаємо формування їх духовної свідомості в діалектичній єдності раціонального і почуттєво-вольового компонентів, оптимізації педагогічних технологій для гармонійного формування інтелекту в тісному взаємозв'язку з культурою почуттів і силою волі.

5. Духовному розвитку і саморозвитку майбутнього педагога можуть активно сприяти динамічна ноологічна структура особистості, а також оптимальна система принципів.

Список використаних джерел

1. Бахтіярова С. А. Азбука саморозуміння. Реверсивний психоаналіз / С. А. Бахтіярова. – К.: ТОВ «Росава» ЛТД, 2002. – 440 с.
2. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості / І. Д. Бех. У 2 т. Т. 2. – Чернівці: Букрек, 2015. – С. 37.
3. Будник О. Б. Професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика: монографія / О. Б. Будник. – Дніпропетровськ: Середняк Т. К., 2014. – 484 с.
4. Васянович Г. П. Ноологія особистості: навчальний посібник / Г. П. Васянович, В. Д. Онищенко. – Львів: Сполом, 2012. – 224 с.
5. Веракіс А. І., Завалевський Ю. І., Левківський К. М. Основи психології: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А. І. Веракіс, Ю. І. Завалевський, К. М. Левківський. – Х. - К.: Тов «Р. І. Ф. », 2005. – 416 с.
6. Козелецький Ю. Людина багатомірна (психологічне есе): / Ю. Козелецький / Перекл. з поль. – К.: Либідь, 1991. – 288 с.
7. Колесникова І. А. Воспитание к духовности и нравственности в эпоху глобальных перемен / И. А. Колесникова. – Педагогика. – 2008. – № 9. – С. 25-33.
8. Мосенкіс Ю. Тріпільський прасловник української мови / Ю. Л. Мосенкіс. – К.: Видавничий дім А + С, 2002. – 360 с.
9. Охрімчук Р. М. Духовний розвиток особистості // Енциклопедія освіти / Р. М. Охрімчук. Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 243-244.
10. Охрімчук Р. М. Духовність / Р. М. Охрімчук / Акад. пед. наук України: гол. ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 244.
11. Романовський О. Г. Філософія Досягнення успіху. Психологічний аспект: підручник. / О. Г. Романовській, В. Є. Михайличенко. – Харків: НТУ «ХП», 2007. – 592 с.
12. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навчальний посібник / О. П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2005. – 360 с.
13. Сковорода Г. С. Сад пісень: Вибрані твори. Для ст. шкіл. в. / Пер. М. К. Зерова, П. М. Пелеха, В. О. Шевчука; Передм., упоряд. та приміт. В. В. Яременка. – К.: Веселка, 1983. – С. 172.

14. Струзік Здіслав. Виховна програма на основі цінностей. За вченням Івана Павла II / Здіслав Струзік. Варшава: Інститут Папи Римського Івана Павла II у Варшаві, 2014. – 582 с.
15. Турбовской Я. С. Духовность как объект методологического рассмотрения / Я. С. Турбовской // Педагогика. 2009. – № 9. – С. 4.
16. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. У 5 т. Т. 2. – К.: Рад. Школа, 1976. – С. 149-416.
17. Шевченко Г. П. Система духовно-нравственного розвитку учасейся молодежи України / Г. П. Шевченко // Педагогика. – 2008. – № 9. – С. 117-118.
18. Budnyk O., Kondur O. Moral and Aesthetic Aspect of the Professional Training of Teachers // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Scientific Edition: Series of Social and Human Sciences. – Vol. 4, No. 1 (2017), P. 26-33 (doi: 10.15330/jpnu.4.1.26-33).

Відомості про авторів:

Васянович Григорій Петрович – кандидат філософських наук, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (Україна).

Тел.: 050 67 77 508; 096 350 09 56

E-mail: smetanochka@ukr.net

Будник Олена Богданівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Україна

Тел.: 097 44 396 44; 066 07 24 940

E-mail: budolen@yahoo.com ; olena.budnyk@pu.if.ua

Hryhorii Vasianovych

Lviv State University of Life Safety, Ukraine

Olena Budnyk

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine